

Өйү келген шийтпирлээр айтырыглар

ЧЫЛГЫ МАЛДЫ ӨСТҮРЕР

Ам – эр кижиниң хей-аьды. Сарыг шажын кижиниң сеткилиниң дээди шынары — хей-аьтты безин аьт дүрүзү-биле чуруп илередип турар болгай.

Аьтты амыдыралга хей ажылап, шаг төөгүзүндө аьт-биле делегейни эргий маадырлыг дайынчы походтарны чорудуп турган, эки аьт дугайын тоолдарга тоолдап, ырыларга ырлажып чораан көшкүн чоннар хамаанчок, амгы сайзыраңгай чурттарында безин чылгы мал, эң ылаңгыя челер, чыраалаар, саяктаар, маңнаар, эки шынарлыг аьттар өстүреринче улуг кичээнге салдынып, оларда аьт заводтары тургустунуп, федерациялары ажылдап турарын билир болгай бис. Даштыкы кинолардан улуг хоорайларда ипподромнар ыяап-ла бар болурун, аңаа эки уксаалыг чүгүрүк аьттар чарыштырар маргылдаалар дыка адаанныг, солун эртерин бо-ла көөр болгай бис. Ылаңгыя бистиң өгбелеривис аьтты эжи-биле дөмей үнелээр, ону мактаар, эргелиг ажаап-карактаар чораан болгай. Эр кижиниң хей-аьды, тыны аьдында деп анаа эвес чугаалап чораан. Эки аьт дугайында чугаалар салгалдан салгалче дамчып, чамдызының амгы хүннерге чедип келгенин номнардан бо-ла номчуур бис. Чижээлээрге, алдан-маадырлар үезинде кайгал Оттукайның Чыраа-Хурең аьды ээзин дайзыннар ортузу доңмайын агып бадып чыткан Хемчик хемге чыгап кээрге, дөрт метр дош чарыын сыр кара маң-биле кээп ажа халааш, ооң амы-тынын алган болгай. Оон ыңай «контр» аьт Эзир-Кара дугайын чон ам-даа чылы-биле сактып, чугаалажып чор.

Амгы үеде Тыва Республикада эки уксаалыг аьттар өстүрер талазы-биле ажыл канчаар чоруп турарыл? Ук айтырыгны тодарадып, ооң дугайында номчукчуларга чедирер сорулга-биле Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызынга «Госкоиюшня» күрү-нениң федералдыг албан чериниң

кол зоотехниги Сергей Дамдынович Уйнука ужуражып, ооң-биле чугаалаштым. Чүге дээрге чогуу-на ол албан чери республикага чылгы малдың шынарын экижидериниң талазы-биле ажилдарны кылып чорудуп турар. Соңгаартан эки уксаалыг аскырларны садып эккеп, оларны тыва белерге салып, хайнакташтырып тургаш, эки уксаалыг аьттарны өстүрүп, республиканың кожууннарынче тарадып болур дээрзин Сергей Дамдынович чугаалап орду. Ол сорулга-биле ук албан чери эрткен чылын Минусинскиден бир эки уксаалыг аскыр садып эккелген. Эки уксаалыг аскырларның өртээ аар, бирээниң-не 40-50 муң рубль. Бо хүннерде «Госкоиюшняда» 70 аьт бар. Оларның иштинде 15 бе, 11 аскыр бар. Артканнары бир хар четпээн аныяк малдар бооп турар. Бо чылын чаа садып эккелген аскырның бир дугаар салгалдарын алган. Дараазында чылдарда эки уксаалыг челер, чыраалаар, саяктаар, маңнаар аьттарны кожууннарже садып, тарадып эгелей бээр боор бис дээрзин кол зоотехник чугаалады.

Эки уксаалыг аскырларын кожууннарже арендага база берип турар болганнар. Аренда өртээнге сизген, сула бээр. Ынчангаш чер-черде чаа уксаалыг мал төлү база тыптып эгелзэн.

Ук «Госкоиюшня» албан чери ооң-биле ажилын кызыгаарлавайн турар. Бо күзүн ооң ажилдакчыларының саналы-биле республиканың чылгычыларының хуралын эрттирген. Аңаа чүгле чылгычылар эвес, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының сайыдының оралакчызы С.М.Оюн, элээди уругларның спорт школазының директору О.Д.Санчы, республиканың аьт спортунуң федерация даргазы В.Б.Монгуш болгаш өске-даа көдээ ажил-агыйга хамаарышкан албан черлериниң удуртукчулары, кожууннардан чылгычылар кээп киришкен.

Аңаа республикада чылгы малдың өзүлдезиниң амгы байдалынын, ипподрому катап тургузарынын, аьт спортунуң хөгжүл-

дезиниң дугайында болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан. Аңаа ниити илеткелди Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының сайыдының оралакчызы С.М.Оюн кылган. Оон билдингени-биле алырга, бо хүннерде республикада ниитизи-биле 31960 баш чылгы мал бар. Оон иштинде белер 8075 баш (ниити мал бажының 25 хуузу), аскырлар — 1352 (ниити мал бажының 4 хуузу) баш бооп турар.

Чылгы малдың хей

кези 21033 азы 65 хуузу хуу чонда бооп турар. Көдээ ажил-агый кооперативтеринде 7996 баш, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде 2554, арат ажил-агыйларында 377 баш чылгы мал бар. 2005 чылдың июль 1-ге чедир республиканың шупту ажил-агыйлары 7829 кулунну амыр-менди камгалап алган азы тодарады чугаалаарга, 100 беге онааштыр 63 кулун алган.

Республикага чаңгыс аскырга хамаарыштыр эдержилге үезинде б бе онаажыр. Ынчалза-даа чамдык кожууннарда аскырлар чедишпейн турар. Чижээ, Тере-Хөл кожуунда бир аскырга онааштыр 97 бе бар. Чаа-Хөл кожуунда 1 аскырга онааштыр 65 бе бар. Негелде езугаар бир аскырның эдерер ужурулганындан 4-7 катап хей бооп турар. Бүдүрүлгелерни аскырлар-биле «Госкоиюшня» хандырап ужурулг. Ынчангаш «Госкоиюшняга» эки уксаалыг хей аскырлар негеттинип турар. Амгы үеде ында 9 аскыр эмин эрттир эвээш. Амдызында аскыр чок бүдүрүлгелер оларны арендап ап турар.

Чамдык ажил-агыйларның чылгы малдың уксаазын экижи-

деринче, оларны өстүреринче улуг кичээнге салып турары өөрүчүг. Олар соңгаартан эки уксаалыг аскырларны садып эккеп турар. Чижээлээрге, Сүт-Хөл кожууннуң «Ишкин» 2 аскыр, «Госкоиюшня» 1 челер уксаалыг аскыр, Улуг-Хем кожуунда «Эйлиг-Хем» 5 кызырактарны, Би-Хем кожуунда «Кула» хуу ажил-агыйның ээзи Р.Лапчар 2 баш аскырны садып эккелген. База ол ышкаш «Даг-Ужу» арат ажил-агыйның ээзи

М-Н. Ондар 2 аскыр садып алган.

Тыва чылгы малдың уксаазын экижидеринге ук малды калбаа-биле көвүдөдир өстүрер, чорук дыка улуг рольду ойнаар. Ол дээр-ге төрүүр кыс малды көвүдөдир өстүрери, оларны чөп ажыглаары болур. Малды аңгы-аңгы назыхарлыг болгаш эр кыс продуктулуг бөлүктөр тургузуп азыраары, ооң өзүлдезин дүргөдөдир. Малдың назы-хар талазы-биле эр, кыс кылдыр таарыштырары баш санының өзүлдезин экижидер. Ук органы ажыглап чаңгыгар болза, кодан чылгының

келир үеде кайы хире өзүлдөдир болурун шыны-биле тургузуп ап болурун тускай эртемниглер хуралга демдегледип турган.

Белерниң баш саны-биле чеже кулунну келир чылын ап болурун, кыс кулуннарның саны-биле чоокку үеде белерниң саны кайы хире өзүп көвүдөп болурун тодарадып ап болур. Чылгының иштики аайланышкынынга белерниң дензигүүру улуг болур. Бо хүннерде республикада чылгы бүдүрүлгелеринде малдың назыхар болгаш эр-кызының аайы-биле таарыштырылга аажок сула чоруп турар. Белерниң өзүп көвүдөп турарын бүрүткевейн турар. Кым-даа ону кылбайн турар.

Оон ыңай ук хуралга Кызыл хоорайның үрелген, үптеттинген ипподрому катап тургузарынын дугайын чугаалашкан. Аңаа хамаарыштыр 5 млн. 870 рубльге смета-документ ажылдап кылдынган. Ооң акшаландырышкынының талазы-биле РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызынче болгаш өске-даа албан черлеринче бижиктерни чорутканын «Госкоиюшняның» кол зоотехниги С.Д. Уйнук хуралга дыңнаткан.

Оон ыңай чамдык чылгычылар ол хуралга кожууннарда чылгы саны шын эвес, дотация алып дээш эмин эрттир хөөткен байдалдар бар бооп турарын шүгүмчүлзэннер. Ылаңгыя чамдык малы чок кижилер мал азырап турар

деп дотация акша ап турар болган. Ындыгларны уктап көөрге, даргаларның төрелдери бооп турар.

Оон ыңай чүгүрүк аьттар чарыштарынга чедер-четпес чүүлдер дугайында санал хей болган. Түңнелинде чарыштарга улуг аьттарны 25 км, аныяк аьттарны 15 км хемчээлге салыр кылдыр доктааткан. Чылгы малдың санын көвүдөдир, уксаазын экижидер ажилдарны чаартыр дээш, өске-даа чугула шийтпирлерни хүлээп алган.

Борис ОНДАР.

